

С. А. Орел,
науковий співробітник, Черкаська дослідна станція біоресурсів НААН

СТАН ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

S. Orel,
Cherkasy Bioresources Research Station of NAAS

STATE AND BASIC CHALLENGES OF AGROCULTURAL LAND APPLICATION IN UKRAINE

Висвітлено основні проблемні аспекти розвитку сільських територій з акцентуванням уваги на екологічний аспект агровиробництва. Проаналізовано сучасний стан та перспективи основних організаційно-правових форм господарювання: особистих селянських господарств, фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств (агрохолдингів). Вивчено досвід ЄС з тематики дослідження. Виявлено тенденцію до збільшення частки агрохолдингів, а також їхнього земельного банку впродовж останніх років, внаслідок чого спостерігається виснаження та деградація земельних ресурсів разом із погіршенням соціально-економічного стану сільських територій. Увагу зосереджено на необхідності забезпечення екологічної безпеки в агровиробництві, у результаті чого покращиться екологічний, економічний та соціальний стан сільських та інших прилеглих територій.

The basic problematic aspects of rural areas development with emphasis on the environmental aspect of agricultural production are presented. The current state and prospects of the major types of business entity – individual households, farms and agricultural enterprises (agricultural holdings) are analyzed. It is studied the EU experience concerning the subject of the study. The trend to increase the share of agricultural holdings and their land bank in recent years is observed, that is resulted in the depletion and degradation of land resources together with the worsening of socio-economic situation of rural areas. Attention is focused on the necessity of providing ecological safety in agricultural production, thanks to what the environmental, economic and social status of rural and other surrounding areas would be improved.

Ключові слова: екологічна безпека, екологізація сільськогосподарського виробництва, сільські території, європейський досвід.

Key words: ecological safety, ecologization of agricultural production, rural areas, European experience.

ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Головною проблемою ефективного сільськогосподарського землекористування в Україні є недоско-

налість системи земельних відносин. Станом на сьогодні, значна частина сільськогосподарських угідь перебуває в оренді. А за діючими договорами оренди зе-

Таблиця 1. Організаційна структура товарного виробництва України

Види господарських формувань	Кількість формувань, од.	Площа сільгоспугідь	
		усього, тис. га	на одне формування, га
Особисті селянські господарства	4359000	6458,1	1,5
Фермерські господарства	41488	4345,9	104,7
Сільськогосподарські підприємства	7515	8493,0	1130,1
Агрохолдингові формування	129	8731,7	67687,6

Джерело: [10].

мель сільськогосподарського призначення практично не існує механізму відповідальності за збереження якісних властивостей ґрунту.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Завданням нашого дослідження було визначити фактори впливу на екологічний стан земель сільськогосподарського призначення в Україні.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є аналіз основних проблем розвитку сільських територій та сучасний стан і перспективи основних організаційно-правових форм господарювання.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Станом на сьогодні проблема забезпечення екологічної безпеки вивчається досить поглиблено, результатом чого є наукові праці вітчизняних учених: П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина, М.А. Хвесика, Т.П. Галушкіної, Н.В. Зіновчук, О.І. Фурдичка, О.І. Шкуратова та ін. Однак, незважаючи на велику наукову цінність проведених досліджень, проблема забезпечення екологічної безпеки агропромисловості з урахуванням проблем сільських територій висвітлена не у достатній мірі.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Суспільно-економічні та політичні перетворення в Україні, а також прагнення України інтегруватися у європейський та світовий простір зумовлюють підвищену увагу до питань національної безпеки та її структурних компонентів, серед яких чільне місце займає екологічна безпека. З огляду на це, актуальними залишаються питання забезпечення екологічної безпеки в сільськогосподарському виробництві, від чого залежить стан на-

вколишнього природного середовища, здоров'я населення, якість і рівень продовольчого забезпечення, експортні можливості країни та ін. Адже Україна, будучи аграрною країною, характеризується великим природно-ресурсним потенціалом, сприятливими географічними та кліматичними умовами для ведення сільськогосподарської діяльності, саме тому агропромисловість повинна здійснюватись з урахуванням науково обґрунтованих рекомендацій, інноваційних підходів та пріоритетних напрямів сталого розвитку. Зокрема, роль екологічної безпеки особливо зросла протягом останнього часу у контексті концепції сталого розвитку сільських територій, адже саме на цих територіях в основному здійснюється сільськогосподарська діяльність.

Незважаючи на те, що на сільських територіях України частка людських ресурсів є значно меншою ніж на міських територіях (69,1% проти 30,9%), однак у структурі національного господарства країни чільне місце займає саме аграрна галузь, адже серед країн Європи Україна характеризується найвищим показником забезпечення сільськогосподарських угідь та ріллі — 0,914 га та 0,716 га ріллі на особу. Крім цього, Україна продовжує лідирувати на світовому ринку за виробництвом зернових культур, займаючи третє місце по експорту зерна. За матеріалами агропорталу kurkul.com, Україна займає перше місце у світі за обсягом виробництва соняшнику (10,5 млн т) та експорту соняшникової олії (3,3 млн т), четверте місце — з експорту кукурудзи (16,7 млн т), п'яте місце — з експорту ячменю (2,3 млн т) та шосте місце за обсягом його виробництва (9,1 млн т), восьме місце — за обсягом виробництва кукурудзи (22,8 млн т) та десяте місце за обсягом виробництва пшениці (22,3 млн т). Таким чином, Україна отримує понад 11 млрд доларів США від продажу сільськогосподарської продукції.

Таблиця 2. Ефективність виробництва зернових культур

	Україна		агрохолдинги		незалежні підприємства	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Виготовлена продукція						
урожайність, ц/га	45,1	50,2	59,1	64,5	38,7	43,7
собівартість виробленої продукції, грн./ц	106,3	119,3	103,8	117,0	108,0	120,7
витрати на виготовлення продукції на 1 га, тис. грн.	4,79	5,99	6,02	7,55	4,18	5,28
Реалізована продукція						
собівартість виробленої продукції, грн./ц	110,5	119,4	112,2	116,7	109,2	121,1
сукупна собівартість, грн./ц	127,6	144,1	134,6	154,5	122,3	136,0
ціна реалізації, 1 грн./ц	129,5	181,3	130,6	191,4	128,6	173,9
рентабельність, %	1,5	25,8	-2,96	23,9	5,2	27,9

Джерело: [2].

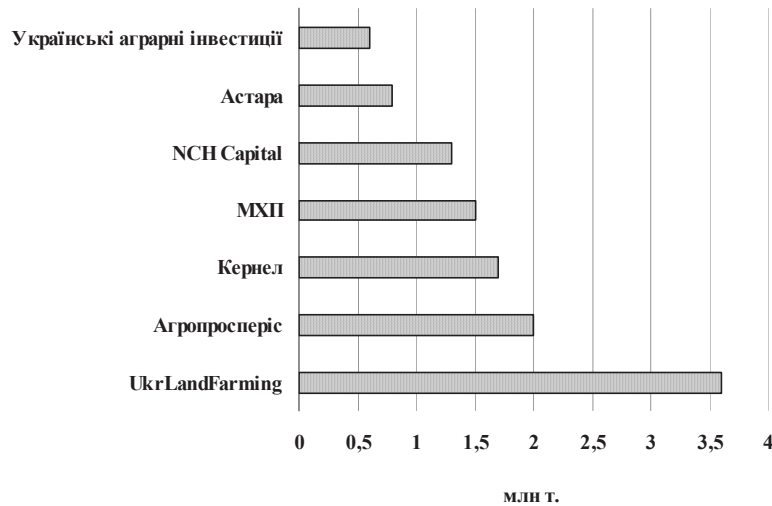

Рис. 1. Результати виробництва зернових культур у розрізі найбільших агрохолдингів України у 2015 р.

Джерело: [2].

В Україні до проведення земельної реформи домінували сільськогосподарські підприємства з розмірами земельних угідь у середньому 3,0—3,5 тис. га на одне господарство. Після проведення земельних реформ було сформовано господарські структури, які були засновані на різних формах власності, створивши три моделі господарських формувань:

— японська і китайська, де селянин господарює на невеликих за розмірами земельних ділянках (до 2 га). Подібними у нас є господарства населення, які не можуть оброблятися за допомогою сучасних технологій, і тому їх використання не може бути ефективним;

— європейська, побудована на фермерських господарствах, розміри яких від 10 до 100—150 га. В Україні фермерських господарств нараховується понад 41,4 тис. із розміром землекористування в межах 104 га;

— американська, де розміри господарств у межах 1—2 тис. га і більше, в яких розвиток сільськогосподарського виробництва супроводжується використанням сучасної техніки і технології, що дозволило підвищити продуктивність праці у 2—3 рази за останні 30

років. Кількість великих ферм у США, постійно збільшується при цьому створюючи велику перевагу державі на світовому ринку сільськогосподарської продукції. В Україні таких господарств налічується близько 8 тис., які обробляють більше половини сільськогосподарських угідь України.

У таблиці 1 наведено організаційну структуру товарного виробництва у розрізі організаційно-правових форм господарювання.

Тому основним виробником сільськогосподарської продукції, що експортується на зовнішній аграрний ринок, є великі сільськогосподарські підприємства — агрохолдинги (у таблиці 2 наведено результати ефективності урожайності зернових культур). У той же час сільськогосподарська продукція, що вирощена малими та середніми сільгоспвиробниками, а саме власниками особистих селянських господарств та фермерських господарств, в основному задовольняє внутрішні продовольчі проблеми країни. Однак, незважаючи на високі показники сільськогосподарської продукції у світовому рейтингу, власники малого та середнього аграрного бізнесу у кінцевому резуль-

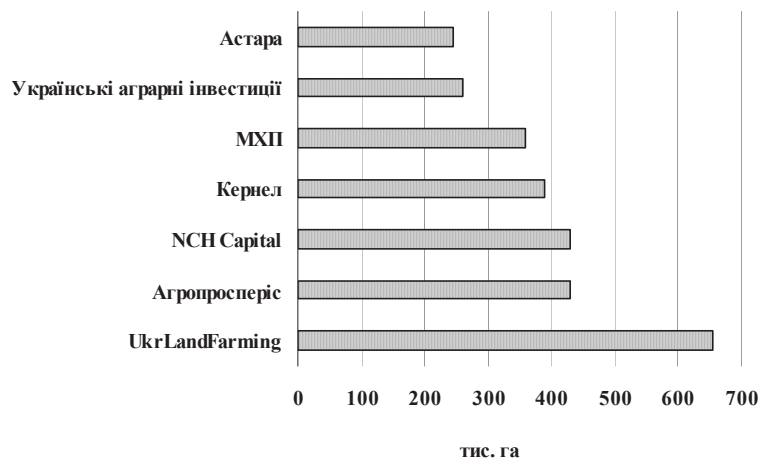

Рис. 2 Частка використання земель сільськогосподарського призначення найбільшими агрохолдингами України у 2015 р.

Джерело: [2].

таті отримують значно меншу економічну вигоду від своєї діяльності, ніж власники великого аграрного бізнесу, експортуючи сільськогосподарську продукцію за кордон. У даному контексті заслуговує на увагу той факт, що у 13 статті Конституції України прописано, що земля та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України є об'єктами права власності Українського народу, а відтак — основним національним багатством [1].

Такий дисбаланс між організаційно-правовими формами господарювання та недосконале реформування земельних відносин в Україні призводить до загострення екологічних та соціально-економічних проблем. Ситуація ускладнюється ще й тим, що практично відсутній механізм відповідальності за використання земель сільськогосподарського призначення. Зокрема мова йде про агрохолдингові компанії, що зацікавлені у максимальному прирості сільськогосподарської продукції (на рисунку 1 відображено основні результати виробництва зернових культур у розрізі найбільших агрохолдингів України у 2015 р). Тенденції останніх років свідчать про те, що відбувається істотне зростання частки агрохолдингів у структурі ВВП аграрної галузі, наслідком чого є забруднення навколишнього природного середовища та зменшення зайнятості сільського населення, адже ці структури часто ігнорують науково обгрунтовані рекомендації та методики здійснення агровиробництва, не завжди дотримуються сівозмін, використовують хімічні засоби захисту рослин та пестициди тощо. За цих умов ключовим стає питання забезпечення екологічної безпеки як у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності, тобто її екологізації, так і безпечне середовище існування для місцевих жителів.

Разом із погіршенням агроекологічних показників земельних ресурсів, спостерігається і занепад соціальної інфраструктури прилеглих територій, а саме сільських територій, адже власники агрохолдингів не виконують свої зобов'язання, пов'язані із наданням фінансової допомоги на соціально-економічний розвиток села (на рисунку 2 відображено розміри агрохолдингових господарств України у 2015 р). Таким чином, процес переходу від радгоспно-колгоспної системи до системи ринкових відносин супроводжувався загостренням соціально-економічної кризи: депопуляцією і міграцією сільського населення, зокрема економічно активного (на сільських територіях рівень бідності у 1,5 рази вищий, ніж на міських); суттєвим скороченням частки робочих місць; зростанням бідності; закриттям амбулаторно-поліклінічних закладів, дитячих садків та шкіл, бібліотек та будинків культури; продовженням руйнації доріг з твердим покриттям; погіршенням житлово-комунального господарства тощо.

Зауважимо, що важливим компонентом розвитку національної економіки у країнах ЄС є збільшення обсягу інвестицій у розвиток сільських територій, на яких зосереджено не тільки виробництво сільськогосподарської продукції, але й несільськогосподарських галузей економічної діяльності, як от сфера послуг, легка промисловість, туристично-готельне підприємство

та ін. Адже сільські території, будучи основним ареалом для агровиробництва, є також місцем проживання сільського населення, що характеризується певним рівнем розвитку економічної діяльності, соціальної інфраструктури, демографічними процесами, що безпосередньо корелюють із показниками стану навколишнього природного середовища. За цих обставин важливим завданням стає забезпечення екологічної безпеки в агровиробництві, що передбачає урахування природоохоронних заходів на прилеглих територіях, зокрема сільських.

З огляду на це, Європейський Союз приділяє необхідну увагу та здійснює ряд заходів спрямованих на екологізацію сільського господарства та покращення умов життєдіяльності на сільських територіях шляхом ратифікації цілої низки стратегічних Директив та створення структурних фондів, зокрема щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій спеціально створеною структурою — Європейським фондом розвитку сільських територій, який є відповідальний за надання фінансової допомоги [3]. Разом з цим, у країнах Європи велику роль відіграє прийнятий в 2004 р. Європейською комісією План дій ЄС щодо розвитку екологічно безпечної сільськогосподарської продукції. Крім цього, за підтримки ООН було розроблено ряд пріоритетних програм природоохоронного спрямування, як-от: "Порядок денний XXI століття" (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Кіотський протокол (Кіото, 1997 р.), "Декларація зі сталого розвитку" (Йоганнесбург, 2002 р.) та ін. [4; 5; 6].

Таким чином, у світовому просторі поряд із такими глобальними проблемами як продовольче забезпечення населення та якість питної води, подолання бідності, проблеми пов'язані зі зміною клімату та з поновлюваними джерелами енергії, збереження біорізноманіття, чільне місце займає проблема сталого розвитку сільських територій, зокрема, у контексті забезпечення екологічної безпеки в агровиробництві. З огляду на популяризацію пріоритетних принципів концепції сталого розвитку, кожна країна ЄС повинна була розробити національну стратегію розвитку сільських територій, керуючись основними завданнями Спільної Аграрної Політики (конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції, екологізація сільського господарства, диверсифікація економічних видів діяльності, підвищення соціальних стандартів життя сільського населення та ін.).

Для прикладу, розглянемо стан розвитку сільських територій у провідній країні ЄС — Німеччині, що характеризується високими показниками ВВП на одиницю робочої сили в сільському господарстві завдяки великій частці капіталовкладень в аграрну галузь (6 млрд євро на рік) [7]. Так, Національна стратегія Німеччини розвитку сільських територій спрямована на створення багатофункціонального та конкурентоспроможного сільського та лісового господарства, а також продукції харчової промисловості для забезпечення необхідних життєвих потреб населення. З огляду на це, у Німеччині велика увага приділяється підвищенню рівня професійної кваліфікації сільського населення завдяки ефективній дуальній системі освіти, що по-

єднує у собі шкільне та виробниче навчання, в результаті чого саме у Німеччині частка фермерів з високою професійною кваліфікацією є найбільшою серед інших країн ЄС.

Не менш важливим фактором успішного аграрного розвитку в Німеччині, є орієнтація на принцип перехресної (взаємної) відповідальності (Cross Compliance), який полягає у гармонійному поєднанні виробничої і природоохоронної складової шляхом дотримання встановлених вимог щодо охорони навколишнього природного середовища (наприклад, захист ґрунту від ерозійних процесів, встановлення балансу між органічними речовинами у ґрунті, охорона земельних ресурсів, що тимчасово виведені з сільськогосподарської обробки та ін.), від чого залежать прямі бюджетні виплати сільськогосподарським виробникам [8].

Таким чином, пріоритетні цілі концепції сталого розвитку сьогодні є особливо актуальними для України, зокрема, для забезпечення сталого розвитку сільських територій, які, на жаль, перебувають у важкій соціально-економічній кризі. У результаті таких негативних тенденцій українське село, як фундамент безпеки національної економіки та гарант подальшого розвитку суспільства, продовжує вимирати. За цих умов сільське населення не має належного доступу до соціальних пакетів, медичного обслуговування, культурного розвитку, а також не має доступу до якісної освіти. Все це свідчить про недосконалість законодавчого та державного регулювання розвитку сільських територій як важливого структурного елемента аграрної галузі та продовольчої безпеки України. На думку О.І. Шкуратова, такі механізми як ефективна цінова та інвестиційна політика, а також пільгове оподаткування та кредитування є необхідними заходами державного регулювання для покращення АПК в цілому [9].

ВИСНОВКИ

Перехід на ринкові засади господарювання та обраний Україною європейський вектор її подальшого розвитку обумовлюють актуальність модернізації системи національного господарства з урахуванням європейського досвіду. Проте реалії сьогодення, а саме загострення геополітичної ситуації в Україні, економічні та екологічні негаразди негативно впливають на процес сталого розвитку, насамперед, сільських територій, наслідком чого є занепад соціально-економічної сфери села. З огляду на це, серед основних проблем, пов'язаних із забезпеченням процесу сталого розвитку сільських територій є екологізація сільськогосподарської продукції, тобто забезпечення екологічної безпеки.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради. — 1996.
2. Найбільші агрохолдинги України 2015, Дослідження, УКАБ. — Режим доступу: http://ucab.ua/ua/ukab_propoune/doslidzhennya/largest_agriholdings_of_ukraine_2015/
3. Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005.

4. Програма дій "Порядок денний на XXI століття": Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт "Планета Земля", 1992 р.): Пер. з англ. — 2-ге вид. — К.: Інтелсфера, 2000. — 360 с.

5. Butlin, John (1989-04-01). Our common future. By World commission on environment and development. London: Oxford University Press, 1987. — P. 383.

6. Journal of International Development (en) 1 (2): 284-287. doi:10.1002/jid.3380010208.

7. Развитие сельских территорий Германии: информационные материалы. — 2010. — С. 156 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.yumpu.com/xx/document/view/7332035/>

8. Introduction — Cross compliance requirements. Available at: <http://www.defra.gov.uk/farm/singlepay/furtherinfo/crosscomply>

9. Шкуратов О.І. Основні елементи гарантування продовольчої та екологічної безпеки України / О.І. Шкуратов // Економіка природокористування і охорони довкілля: зб. наук. праць. — Київ, 2008. — С. 160—165.

References:

1. Verkhovna Rada of Ukraine (1996), " Constitution of Ukraine", Vidomosti Verkhovnoyi Rady.

2. UKAB (2015), "The largest agricultural holdings Ukraine 2015", available at: http://ucab.ua/ua/ukab_propoune/doslidzhennya/largest_agriholdings_of_ukraine_2015/ (Accessed 20 April 2016).

3. European Union (2005), "Council Regulation (EC) No 1698/2005", available at: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:277:0001:-0040:EN:PDF> (Accessed 20 April 2016).

4. UN (2000), Prohrama diy "Poryadok dennyy na XXI stolittya": Ukhvalena konferentsiyeyu OON z navkolyshn'oho seredovyshcha i rozvytku v Rio-de-Zhaneyro (Samit "Planeta Zemlya", 1992 r.) [Action program "Agenda for the XXI century": Adopted by the United Nations Conference on ambient-and development in Rio de Janeiro (Summit "Earth", 1992)], Intelsfera, Kyiv, Ukraine.

5. Butlin, J. (1989), Our common future. By World commission on environment and development, Oxford University Press, London, UK.

6. Journal of International Development (1989), available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jid.v1.2/issuetoc> (Accessed 20 April 2016).

7. Veber, S. (2010), "Development of rural districts Germany: Information materials", available at: <https://www.yumpu.com/xx/document/view/7332035/> (Accessed 20 April 2016).

8. Department for Environment Food & Rural Affairs (2016), "Introduction — Cross compliance requirements", available at: <http://www.defra.gov.uk/farm/singlepay/furtherinfo/crosscomply> (Accessed 20 April 2016).

9. Shkuratov, O. I. (2008), "Key elements guarantee food safety and environmental Ukraine", Ekonomika pryrodokorystuvannya i okhorony dovkillya [Economics of Environmental and Environmental Protection], Kyiv, Ukraine, pp. 160—165.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2016 р.